

FEBRUARI 1913.

114

K

63

Ag. H. van

Vol. I.

OVERDRUK.

STEMMEN DES TIJDS.

MAANDSCHRIFT

VOOR

CHRISTENDOM EN CULTUUR

ONDER REDACTIE VAN

DR W. J. AALDERS. MR A. ANEMA. MR P. A. DIEPENHORST.
DR P. J. KROMSIGT. P. J. MOLENAAR. DR J. C. DE MOOR.
DR E. H. RENKEMA. MR V. H. RUTGERS. DR J. R. SLOTE-
MAKER DE BRUINE. DR J. TH. DE VISSER. DR B. WIELENGA.

TWEEDE JAARGANG -- No. 4.

G. J. A. RUYS — UTRECHT — 1913.

INHOUD:

	Bladz.
Christendom en Natuurwetenschap, door Dr. H. Bavinck	343
Het Schemerdal, door J. A. Visscher	378
Over Monisme, II, door Dr. J. Riemens Jr.	387
Het leven van William Ewart Gladstone, I, door Dr. M. Visser	402
De dagen korten, door J. Jac. Thomson	421
Evacuavi quae erant parvuli, door I. I. Brants	427
De machtspositie van het Britsche wereldrijk, door H. L. Baarbé	429
Leestafel	442

Dr. C. TE LINTUM, Een Eeuw van Vooruitgang 1813-1913, 440. — Dr. HENDRIK P. N. MULLER, Azië gespiegeld, 443. — Jhr. Mr. A. F. DE SAVORNIN LOHMAN, Sociale beschouwingen, 444. — KATE DOUGLAS WIGGIN, Het Gele Huis, 445. — S. ABRAMSZ en T. VAN DEN BLINK, Lentegroen, 446. — Leesboek voor de school met den Bijbel, onder redactie van J. C. WIRTZ Cz., 446. — Dr. J. VÜRTHEIM, De Mythologie der Grieken, 447. — Muzikale Brieven, onder redactie van WILLEM HUTSCHENRUIJTER, 448. — Muziekuitgaven, 449. — Dr. W. J. AALDERS, Groote Mystieken, 449. — L. PENNING, Nederland en Oranje hereenigd, 451. — M. F. DE BAS, Voor God en den Koning, 451. — Zendingstudieraad. Eerste verslag 1909-1911, 452. — Zending-liederenbundel, 452.

Bibliografie, door J. C. Rullmann.

114.63

Christendom en Natuurwetenschap

DOOR

H. BAVINCK.

Toen in de maand December van het jaar 1911 de Indische begrooting in de Eerste Kamer in behandeling kwam, werd door den Heer Mr. C. Th. van Deventer eene belangrijke rede gehouden, waarin hij verschillende zaken, maar vooral ook de onderwijspolitiek der Regeering in onze koloniën ter sprake bracht. Hij stelde daarbij de principiële vraag aan de orde: welken grondslag moet dat inlandsch onderwijs hebben; moet het gegrond zijn op een godsdienstigen of op een algemeen humanistischen grondslag; moet het onderwijs zijn confessioneel of neutraal?

De Heer van Deventer koos daarbij beslist voor een neutraal, algemeen humanistisch onderwijs partij en voerde als grond voor deze keuze verschillende overwegingen aan. In Indië is de toestand geheel anders dan hier; in ons vaderland zijn er bepaald ouders, die voor hun kinderen onderwijs op Christelijken grondslag begeeren, maar in Indië is daar natuurlijk geen sprake van. In Mohammedaansche streken kan men van de ouders moeilijk onderstellen, dat zij de voorkeur zullen geven aan Christelijk onderwijs. Wanneer er een verlangen is, om dergelijke scholen op te richten, dan gaat dat verlangen dus niet uit van de *ouders*, maar van *anderen*. Wel is echter gebleken en blijkt het voortdurend, dat er bij de ouders een groot verlangen is naar Westersch

22*

onderwijs, dat den godsdienst ongemoeid laat. Daardoor is te verklaren de onbetwistbare populariteit der openbare inlandsche school. Zelfs de fanatieke Atjehers zenden hun kinderen gaarne en zonder bezwaar naar de gouvernementsscholen. Maar zij zouden dat zeker niet doen, indien die scholen werden dienstbaar gemaakt aan de verspreiding van leerstellingen, die met den Islam strijden. Hier moge bij velen de overtuiging heerschen, dat het onderwijs een godsdienstigen grondslag van noode heeft, bij de overgroote menigte der inlanders is dat niet het geval. De neutrale school, die hier voor zooveel een steen des aanstoots is, is voor de overgroote meerderheid der inlanders een zeer begeerd goed.

Daarbij komt nog, dat, gelijk Prof. Snouck Hurgronje zegt, orthodoxe Mohammedanen thans nog vertrouwen stellen in ons openbaar onderwijs, omdat zij weten, dat de godsdienst op die scholen ongemoeid wordt gelaten. Maar wanneer er eene krachtige missionnaire actie gevoerd en door de Regeering gesteund wordt, dan zal dit vroeger of later eene reactie in het leven roepen en een voor de zaak der associatie hoogst bedenkelijken tegenstand doen ontstaan. Hoogstens zou men daardoor komen tot eene belangrijke tempering van den drang naar intellectueele ontwikkeling, daar de inlandsche maatschappij voornamelijk niet over de middelen beschikt, om op groote schaal scholen te stichten, die zich om subsidie kunnen aanmelden. Van deze omstandigheid echter misbruik te maken en aan de inlandsche Mohammedanen inrichtingen op te dringen, die voor een goed deel uit door hen opgebrachte belastingpenningen bekostigd werden en die mede dienstbaar waren aan directe propaganda voor het Christendom, dit zou noch met eene wijze staatkunde, noch ook met het beginsel der vrije school, dat door de Antirevolutionairen zoo krachtig wordt voorgestaan, overeen te brengen zijn. Als de inlandsche maatschappij in de jongste kwarteeuw dan ook eene sterke neiging openbaart, om in ons cultuurleven te worden opgenomen, eene neiging evenwel, die geheel omgaat en werkt buiten het gebied van den godsdienst, dan ligt het geheel in de lijn van de Antirevolutio-

naire beginselen aangaande de vrije school, om den inlander, niet een positief Christelijk, maar een neutraal, humanistisch onderwijs te geven, zooals dat sedert jaren tot toenemende tevredenheid der ouders op onze openbare scholen verstrekt wordt. En wel voegde de heer van Deventer daar ten slotte aan toe, dat het denkbeeld eener kerstening van Java's Mohammedanen hem schoon toeleek; maar men sluite toch het oog voor de werkelijkheid niet. De Mohammedanen op Java en overal elders gevoelen slechts bij hooge uitzondering neiging, het geloof hunner vaders af te zweren en de in het oog der groote menigte minderwaardige Christelijke leer te aanvaarden. Trouwens, de geschiedenis bewijst, dat, waar de Islam met zijn consequent monotheïsme eenmaal is doorgedrongen, de kansen voor het Christendom zoo goed als verkeken zijn.

Daarom zou, naar de meening van den heer van Deventer, de zending verstandiger doen, om al haar krachten samen te trekken op de nog niet geïslamiseerde streken van Insulinde, waar zij met groote kans op welslagen werkzaam kan zijn, dan om onder Mohammedanen een meestentijds hopeloozen en tot islamitische reactie voerenden strijd te voeren. Laat intusschen onder de Mohammedanen het Westersche humanisme, dat niet irreligieus behoeft te zijn — getuige het verheffende boek van Raden Adjeng Kartini — voortgaan de geesten wakker te schudden, de gemoederen te verzachten, de zeden te veredelen. Misschien komt er langs dien weg te eeniger tijd een geestesstemming onder de Mohammedanen, die hen meer dan thans toegankelijk maakt voor de leer van Christus.¹⁾

¹⁾ Verslag der Handelingen van de Eerste Kamer der Staten-Generaal gedurende het zittingjaar 1911—1912, 10e verg. 29 Dec. 1911 bl. 113—114. Nadat de Heer van Deventer in het vorige jaar eene lange reis naar Indië had gemaakt en in het begin van December teruggekeerd was, hield hij in de zitting der Eerste Kamer op 30 Dec. l.l. opnieuw eene met groote aandacht aangehoorde rede. Natuurlijk kwam daarin ook weder de „Christelijke onderwijspolitiek” der Regeering ter sprake. Naar mij voorkomt, onderscheidde zich deze tweede rede in 1912 van de eerste in 1911, dat de Heer van Deventer 1° thans nog sterker dan toen pleitte voor de neutrale gouvernementsscholen, ook in de Minahassa en onder de Amboneezen; 2°

Nadat de Heeren Hovy en Woltjer tegen enkele uitspraken in deze rede reeds hun bezwaren hadden kenbaar gemaakt, nam ik de vrijheid, enkele bedenkingen tegen haar in het midden te brengen. De eerste bedenking kwam hierop neer, dat onze moderne cultuur, waarnaar in de laatste jaren in het Oosten in het algemeen en bepaaldelijk in onze koloniën het verlangen uitgaat, van het Christendom en van den godsdienst in het algemeen niet los te maken is. En dit werd dan volgens het Verslag op de volgende wijze betoogd: Tot die cultuur, waarnaar het verlangen in onze Oost meer en meer uitgaat en ook meer en meer zal uitgaan, behoort wel het lager onderwijs, maar veelmeer nog het middelbaar en in stijgende mate ook het hooger onderwijs. Die cultuur, in dezen ruimeren zin van het woord genomen, hangt m.i. met godsdienst en Christendom ten nauwste samen. Dit zou zich in den breede laten betoogen, maar kortheidshalve bepaal ik mij tot de volgende opmerkingen: onze moderne cultuur, het zal door niemand worden weersproken, is middellijkerwijze hoofdzakelijk te danken aan den buitengewonen vooruitgang van de natuurwetenschap met de daarmede samenhangende toepassing harer uitvindingen in de techniek, en in de tweede plaats aan de geschiedkundige wetenschap. Nu is door niemand minder dan door den beroemden hoogleeraar Du Bois Reymond, indertijd hoogleeraar te Berlijn, uitgesproken, dat de natuurwetenschap, hoe paradox het klinken moge, toch haar oorsprong aan het Christendom te danken heeft en daarvan eigenlijk niet kan worden losgemaakt, omdat het Christendom

echter thans, in overeenstemming met den Minister van Koloniën, bij de onderwijsvoorziening scherper onderscheid maakte tusschen Mohammedaansche streken eenerzijds en heidensche streken in de Buitenbezittingen anderzijds; 3° zijnerzijds er niet het minste bezwaar tegen had, dat een deel der onderwijstaak door de Christelijke zending in heidensche streken uitgeoefend werd, integendeel haar in die streken gaarne aan het werk zag; daarentegen in Mohammedaansche streken heel het zendingsonderwijs en in het algemeen Christelijk onderwijs beslist ongewenscht achtte. Want, zoo werd er thans bijgevoegd, de Islam is nu eenmaal een wereldgodsdienst, die geëerbiedigd moet worden, ook omdat hij zeer goed vereenigbaar is met een hoogere cultuur. Verslag der Handelingen, 12e verg. 30 Dec. 1912 bl. 177.

die godsdienst is, welke de natuur ons doet beschouwen als iets, dat een zelfstandige grootheid op zichzelf uitmaakt en niet in een verband van polytheïsme of polydaemonisme is opgenomen. En wat de geschiedkundige wetenschap betreft, is niet eens, maar herhaalde malen door den hoogleeraar Rudolf Eucken te Jena erkend en uitgesproken, dat de geschiedkundige wetenschap, zooals wij die tegenwoordig kennen, en wat haar wezen en wat haar waarde betreft, ten nauwste met het Christendom verband houdt. Want het is wederom het Christendom, hetwelk een eenheitliche geschiedenis heeft mogelijk gemaakt en ons haar heeft doen kennen als één machtig, reusachtig drama, dat alle volken, de geheele wereld, de gansche menschheid omvat. En op dien grond meen ik, dat het betwist moet worden, dat cultuur zonder godsdienst en zonder Christendom bepaald voor de bevolking in onze koloniën genoegzaam zal zijn, om die bevolking te geven datgene wat zij behoeft.¹⁾

Een jaar, nadat deze woorden waren gesproken, verscheen er in De Gids een artikel van den Heer Dr. Ch. M. van Deventer (wel te onderscheiden van het Kamerlid Mr. C. Th. van Deventer), om deze redeneering te bestrijden.²⁾ Of liever, de redeneering laat hij geheel rusten, maar hij haalt er één enkelen zin uit aan, maakt dien los uit het verband, en richt daartegen het wapen zijner scherpe critiek. De aangevallen zinsnede, zooals ze tusschen twee aanhalingsteekens door Dr. van Deventer wordt geciteerd, luidt: „De natuurwetenschap, hoe paradox het klinken moge, heeft toch haar oorsprong aan het Christendom te danken en kan daarvan eigenlijk niet worden losgemaakt, omdat het Christendom die godsdienst is, welke de natuur ons doet beschouwen als iets, dat een zelfstandige grootheid op zichzelf uitmaakt en niet in een verband van polytheïsme of polydaemonisme is losgemaakt.”

Letterlijk juist is deze aanhaling niet, vooral niet, wanneer men let op het verband. Mijne redeneering was, naar ik meen,

¹⁾ Verslag van de Handelingen der Eerste Kamer 1911 1912 bladz. 17.

²⁾ Onder den titel: Het breede betoog. Onuitgesproken Rede. In de Gids van Dec. 1912 bl. 481—496.

duidelijk. Het ging om de Christelijke politiek der Regeering, en tegenover hen, die deze afkeuren en in Indië de neutrale school voorstaan, zoowel bij hooger en middelbaar als bij lager onderwijs, trachtte ik met enkele woorden aan te wijzen, dat Christendom en cultuur niet te scheiden zijn en dat een dualisme, hetwelk dit bedoelt, in theorie en practijk onhoudbaar is. Om nu tegenover de voorstanders van het neutrale onderwijs met deze bewering sterk te staan, beriep ik mij op eene autoriteit, die ook in hun kringen erkend en van geene voorliefde voor de orthodoxie verdacht wordt, n.l. op den Berlijnschen hoogleeraar Du Bois Reymond, en zeide ik letterlijk:

„Nu is door niemand minder dan door den beroemden hoogleeraar Du Bois Reymond, indertijd hoogleeraar te Berlijn, uitgesproken, dat de natuurwetenschap, hoe paradox het klinken moge, toch haar oorsprong aan het Christendom te danken heeft enz. Maar Dr. van Deventer wijzigt den aanvang van het citaat, laat du Bois Reymond weg, en rechtvaardigt dit met deze woorden: „Zóó was de korte stelling, en dat zij van den grooten Du Bois Reymond komt, doet nu minder ter zake: prof. Bavinck neemt ze over”, „als stelling van eigen kracht”.¹⁾ Het is blijkbaar Dr. van Deventer te doen, om de in zijn oog niet schijnbaar maar werkelijk paradox bewering, dat de natuurwetenschap aan het Christendom haar oorsprong dankt, van Du Bois Reymond en van zijn gezag los te maken en geheel en al op mijne rekening te zetten. Toch zit hij met de uitspraak van „den grooten Du Bois Reymond”, naast wien wij allen „ons wel zonder moeite tot kinderen verklaren” (bl. 487), wel eenigszins verlegen; op bl. 493 zegt hij dan ook, dat genoemde geleerde wel groot was in physiologie maar nooit voor een bijzonder kenner der oudheid gold; en in een naschrift achter zijn artikel ziet hij zich eerlijkheidshalve gedrongen tot de erkenning, dat du Bois Reymond zich inderdaad zoo uitliet over den oorsprong der natuurwetenschap, maar zijne redeneering is daar ter plaatse, zegt Dr. van Deventer, zeer zwak,

¹⁾ De Gids Dec. 1912 bl. 481—482.

en bovendien: „niet tegen hem, maar tegen prof. Bavinck, die een zekere stelling als een juiste uitspraak, ging het verzet.” (bl. 496).

Dr. van Deventer ziet hiermede de bedoeling geheel over het hoofd, waarmede ik juist deze uitspraak van den Berlijnschen hoogleeraar gaf. Als ik eenvoudig zelf zoo iets over den oorsprong der natuurwetenschap beweerd had, zou, vooral zonder nader betoog, zulk eene bewering weinig waarde hebben; maar als een man als Du Bois Reymond iets dergelijks zegt, is het voor ons allen zaak, er over na te denken en ons van de juistheid of onjuistheid van zijn woord helder rekenschap te geven. Daarom is het tot zekere hoogte onverschillig, of hij, die dit citaat van Du Bois Reymond in zijne rede invlocht, er al dan niet mede instemde; de stelling, die de Berlijnsche hoogleeraar uitsprak, bleef er desniettemin mede staan; en het betoog van Dr. van Deventer is om deze reden, al wil hij dit vermijden, in de eerste plaats niet tegen mij, die slechts een citaat gaf, maar tegen den auteur van dit citaat gericht.

Daarbij kan ik Dr. van Deventer zelfs een goed eind weegs tegemoet komen. Als ik mij over de verhouding van Christendom en natuurwetenschap in mijne eigene woorden had willen uitlaten, zou ik mij zeker minder stellig en minder sterk dan Du Bois Reymond hebben uitgedrukt. Dit zeg ik niet nu eerst, na de critiek van Dr. van Deventer, maar zoo is altijd mijne gedachte geweest. Jaren geleden drukte ik het aldus uit: „de Christelijke theologie ontkende dit niet (n.l. dat God de wereld in den weg der middelen onderhoudt en regeert); integendeel heeft zij altijd op voorgang der Schrift met nadruk de natuurorde en het causaal verband der verschijnselen gehandhaafd. Het is onwaar, dat het Christendom met zijn supranaturalisme aan eene natuurorde vijandig zou zijn en de wetenschap onmogelijk zou maken, gelijk b.v. Draper en anderen met welgevallen zoeken aan te toonen. Veel juister is het oordeel van Du Bois Reymond, als hij zeide: die neuere Naturwissenschaft, wie paradox dies klinge, verdankt ihren Ursprung dem Christenthum. In elk geval heeft het Christendom de wetenschap, bepaaldelijk die van de natuur, mogelijk gemaakt en daarvoor

den bodem bereid. Hoe meer toch de natuurverschijnselen, gelijk in het polytheïsme, vergood worden en beschouwd als zichtbare beelden en dragers der Godheid, des te onmogelijker wordt een wetenschappelijk onderzoek, dat immers vanzelf het karakter van heiligschennis verkrijgt en het mysterie der Godheid verstoort. Maar het Christendom heeft God en wereld onderscheiden en door zijne belijdenis van God als den Schepper aller dingen God losgemaakt uit den natuursamenhang en hoog boven dezen geplaatst; onderzoek der natuur is geen aanranding der godheid meer.¹⁾

Deze woorden vertolken duidelijk de bedoeling van het korte woord, dat bij het debat in de Eerste Kamer uitgesproken werd. Maar Dr. van Deventer zal mij misschien nog tegemoet voeren, dat ik bij die gelegenheid mij niet zwakker, maar veel sterker dan Du Bois Reymond heb uitgelaten. Want deze zeide alleen, dat de *nieuwere* natuurwetenschap haar oorsprong aan het Christendom dankt, maar ik liet dit bijvoeglijk naamwoord weg en beweerde hetzelfde van de natuurwetenschap in het algemeen. Deze weglating is echter in de improvisatie geheel onopzettelijk en onwillekeurig geschied; ik bedoelde niet anders dan de woorden van Du Bois Reymond aan te halen, gelijk ik dit deed in mijne dogmatiek, en er geene verdere strekking aan te geven, dan door hemzelf eraan is toegekend. Trouwens in het verband kon moeilijk iets anders dan de *nieuwere* natuurwetenschap bedoeld zijn, want er was sprake van het verband van Christendom en cultuur, die in de opvoeding van de Indische bevolking naar mijne overtuiging behooren samen te gaan; er werd daarbij uitdrukkelijk gewag gemaakt van onze „moderne cultuur,” waarnaar in de laatste jaren in het Oosten het verlangen uitgaat; van die moderne cultuur werd beweerd, dat ze hoofdzakelijk te danken was aan den buitengewonen vooruitgang van de natuur- en de geschiedkundige wetenschap, natuurlijk in de laatste eeuw of eeuwen, want een andere zin is daaraan niet te hechten; en van de geschiedkundige wetenschap sprekende voegde ik

¹⁾ Gereformeerde Dogmatiek, Tweede Deel bl. 659—660, van den tweeden druk. Kampen, J. H. Kok 1908.

daaraan uitdrukkelijk toe: „zooals wij die tegenwoordig kennen”; eindelijk maakte ik in het verdere gedeelte mijner rede nog opzettelijk onderscheid tusschen het animisme en het Mohammedanisme bij de Indische bevolking, liet in het midden, of en in hoever onze cultuur door het Mohammedanisme overgenomen en op eigen wereldbeschouwing kon ingeënt worden, maar sprak beslist mijn oordeel uit, dat dat bij het animisme niet mogelijk was. Niemand kon ter plaatse, waar deze rede gehouden werd, bij de cultuur aan eene andere denken dan die tegenwoordig bij ons bestaat, inclusive natuur- en geschiedwetenschap. Met wat goeden wil had mijn bestrijder uit dit alles wel kunnen opmaken, dat met de natuurwetenschap bepaaldelijk die werd bedoeld, welke tegen het einde der Middeleeuwen opkwam en thans zulk eene bewonderenswaardige hoogte bereikte, of dat in elk geval mijne stelling niet in dien absoluten zin was te verstaan, als hij ze heeft opgevat. Want ook, wanneer de natuurwetenschap in het algemeen bedoeld ware, zou daaruit naar redelijke interpretatie slechts dit zijn afteleiden, dat de natuurwetenschap, schoon elders ook menigmaal met vrucht beoefend, toch eerst onder den invloed van het Christendom tot haar volle ontwikkeling is gekomen, en inzoover aan de theïstische wereldbeschouwing haar oorsprong dankt, als zij bij de Christenvolken eene eenheid, uitbreiding en beteekenis verkreeg, gelijk die haar nimmer tevoren te beurt viel; op dezelfde wijze, als dit ook van de geschiedwetenschap gezegd kan worden.

Maar Dr. van Deventer heeft alzoo niet gehandeld. Met zeker welgevallen rukt hij de boven aangehaalde zinsnede uit haar verband, maakt ze los van het gezag van Du Bois Reymond, plaatst ze geheel op zichzelf, neemt ze in den meest absoluten zin, en dicht mij nu de vreemde bewering toe, dat het Christendom de eenige bron der natuurwetenschap is en dat er nergens elders, noch in Griekenland noch in Arabië, ooit iets heeft bestaan, dat op natuuronderzoek leek. En natuurlijk, zoo heeft hij reeds van te voren gewonnen spel. Als men de vrijheid neemt, om zelf eerst de positie van den vijand te bepalen, en hem aanwijst, waar en hoe hij staan moet, is de overwinning gemakkelijk

Het gansche betoog van Dr. van Deventer over het bestaan en den bloei der natuur- en geschiedkundige wetenschap in de oudheid had dus geheel achterwege kunnen blijven; het is slechts tegen een denkbeeldigen vijand gericht. Het kan hem toch niet onbekend zijn, dat de Christenen ten allen tijde, van de eerste tijden af aan, dankbaar hebben erkend en, zij het ook onder benefice van inventaris, hebben overgenomen, alwat er op het gebied van wetenschap en kunst, en van cultuur in het algemeen, door de oudheid was tot stand gebracht. Als hij ons dus op bladz. 490 herinnert, dat de Christelijke wereld in de Middeleeuwen weer sterrekunde van de Arabieren moest leeren en natuurwetenschap van Aristoteles, en deze herinneringen met de vraag besluit: Is het niet te mal, dat wij zulke feiten moeten opdreunen?, dan ben ik zeer geneigd, die vraag bevestigend te beantwoorden. Tegen „feiten als rotsen” strijden wij niet; die plegen wij te erkennen en te eerbiedigen, zooals God ze in den weg zijner voorzienigheid voor ons aangezicht plaatst.

Maar wel koesteren wij meermalen bezwaar tegen de verklaringen, die van de feiten gegeven, en tegen de beschouwingen, die daaraan vastgeknoopt worden. Ook het artikel van Dr. van Deventer dwingt, om bij vernieuwing op deze noodzakelijke onderscheiding te wijzen. Nu hij eenmaal meende, dat ik stond waar ik toch inderdaad niet sta, was het zijn recht, om allerlei feiten in de geschiedenis der oudheid tegen mij als getuigen op te roepen. Maar hij had *niet* het recht, daaraan zulke persoonlijke aanvallen en algemeene beschouwingen vast te knopen, als hij in zijne critiek zich veroorloofde, en die meer van fellen hartstocht, dan van wijze bedachtzaamheid spreken. Zoo stelt hij zijn tegenstander voor als een mensch van gigantische koenheid, die feiten tot fabelen durft verklaren (bl. 488), die hem mannen als Cortez, Pizarro en de conquistadores voor den geest roept, die met een handvol soldaten een koninkrijk wilden veroveren, en waar zij verwonnen, allereerst tempels en godenbeelden vernielden, tot grooter eere van Europa en het Kristendom (bl. 488—489); als een driftige, met wien overleg onmogelijk is, aan wien zachtzinnig beraad aan te bieden, dwaasheid ware,

wiens inheligheid hem verblindt voor feiten als zonnen, en dien slechts fel verzet wellicht uit zijn roes kan halen (bl. 492—493).

Een hoogen dunk van des Heeren van Deventer's verdraagzaamheid geven deze uitvallen niet; en er is heel weinig in te bespeuren van hetgeen het kamerlid van Deventer aan het slot zijner laatstgehoudene rede van Nederlandsche zijde noodig achtte tot vervulling onzer grootsche taak in den Archipel, n.l. kennis en wijsheid, rechtvaardigheid en kracht, zelfverloochening, verdraagzaamheid en boven dit alles liefde.¹⁾ Maar dit persoonlijke zij daargelaten. Van ernstiger aard zijn de oordeelen, welke Dr. van Deventer in zijn artikel over het Christendom velt, niet over de Christenen of de Christelijke kerken slechts, maar ook over het Christendom zelf. Hij verzekert ons wel, dat hij het Christendom niet smaden wil, maar uit de volgende aanhalingen kan ieder zich overtuigen, welke waarde aan deze verzekering te hechten valt. Dat hij zou aankomen met Galilei, die gekweld, Bruno, die verbrand, Bekker, die ontzet werd (bl. 490), was te verwachten; het bevreemdt alleen dat in dit lijstje Servet ontbreekt.²⁾ Maar voorts vernemen wij van Dr. van Deventer, dat „het Kristendom *niet* noodwendig het polydaemonisme verjaagt” (bl. 489), want in vele landen bleef het geloof aan booze geesten, duivels, feeën, kobolds, kabouters enz. nog heerschen eeuwen nadat het Christendom er ingang vond; nog in 1600 of daaromtrent verklaarde de pater Delrio, dat er booze geesten zijn en het ketterij is dit niet te gelooven. Wij mogen dus volgens Dr. van Deventer wel vreezen, „dat de inlander in het Kristendom nog lang voor zijn nationaal geloof of bijgeloof steun zal vinden” (bl. 490).

¹⁾ Verslag der Handelingen, 30 Dec. 1912 bl. 181.

²⁾ Deze en dergelijke handelingen van Christenen of Christelijke kerken neem ik evenmin in bescherming als de Bulgaarsche gruwelen, die, naar men zegt, voor die der Turken niet onderdoen. Toch eischt een billijk oordeel, dat men met alle omstandigheden rekening houde, zooals bijv. Prof. Jhr. van der Wijck dat doet in zijne schoone, onpartijdige studie over Giordano Bruno en zijn standbeeld, in: Gestalten en Gedachten. Haarlem 1911 bl. 159—203. En voorts maakt het een groot verschil, of men zich over deze feiten bedroeft, dan wel er zich aan ergert.

„Een Kristendom toch, dat heiligen aanneemt, engelen, duivels, of wat ook van transcendente geestelijke wezenheden, en mirakels toelaat, erkent evenals het populaire Grieksche polytheïsme de mogelijkheid van een verstoren der natuur door een buiten haar staande macht, indien het althans aan heiligen, engelen en duivels zulk een ingrijpen toekent.” (bl. 491). Iedere godsdienst, die zulke wezens erkent, staat in zóóver met het antieke polytheïsme gelijk (bl. 490), zoodat eigenlijk ook de quaestie van mono- of polytheïsme van ondergeschikt belang is. „De zaak is niet eenmaal of die ingrijpende macht één dan wel véél is, maar of er zulk een macht is en het geloof aan haar met strenge natuurwetenschap kan samengaan” (bl. 491). „Als eenige vorm van welken godsdienst ook, hetzij door middel van vele Goden, engelen, duivels of heiligen, hetzij door den eenen God zelve de natuuroorde verstoorbaar acht, dan is die vorm voor de streng natuurwetenschappelijke opleiding even schadelijk als het antieke polytheïsme in het algemeen, schadelijker dan verscheidene gezuiverde vormen ervan, en veel schadelijker zeker dan het polytheïsme van Epikouros” (bl. 491). Al deze uitspraken hebben het voordeel, dat zij ons onomwonden zeggen, waar wij aan toe zijn, en zij laten ook duidelijk vermoeden, wat over Christelijke politiek en Christelijke zending in Indië het oordeel zal zijn. „Wij, mijne Heeren, zegt Dr. van Deventer in zijn onuitgesproken rede, willen het in Indië wat sneller afdoen dan met eeuwen (waarin n.l. het Christendom in vele landen heerschte en toch allerlei bijgeloof liet bestaan), en dus liever het onderwijs in de natuurwetenschap onder bescherming plaatsen van de *verlichting*, van het besef, dat verschijnselen uit natuuroorzaken te verklaren zijn. Evenals in Hellas heeft in de Middeleeuwen tegen allen druk in de *verlichting* zich baan gebroken en het daemonisme bestreden; de *verlichting* moet dus Indië in, zullen wij het natuurwetenschappelijk besef er niet al te traag in doen doordringen, en scherp moeten wij toezien, dat de Inlander het Kristendom niet slecht begrijpt, er een wapen voor zijn animisme van maakt en zodoende de verlichting weer tegenwerkt.” (bl. 489—490).

Geen wonder, dat Dr. van Deventer, waar hij met zooveel scherpte en hartstocht de antithese tusschen verlichting en Christendom stelt, aan het einde van zijne voordracht zelfs van een godsdienstoorlog gaat spreken. „Het woord *godsdienstoorlog*, zoo zegt hij bl. 492, klinkt zéér pijnlijk en toch komen wij in zulk een krijg, zoo ge met mijn voordracht meegaat en daarnaar handelt.”

Dit alles en nog meer van dien aard wordt door Dr. van Deventer gezegd naar aanleiding van het vrij onschuldige en onbeteekenende feit, dat ik in de Eerste Kamer over de verhouding van Christendom tot natuur- en geschiedwetenschap eene meening uitsprak, die ik dekte met het gezag van Du Bois Reymond en Eucken. Onderstel al, dat ik die verhouding zoo stringent dacht als Dr. van Deventer mij ten onrechte toedicht, wat reden bestond er voor hem, om op die wijze uit te varen en zich ten slotte op te winden tot het verklaren van den godsdienstkrijg? Is het dan zelfs niet mogelijk meer, om over zoo belangrijke zaak als het verband van Christendom en cultuur van gedachten te wisselen, zonder dat aanstonds de hartstocht ontbrandt? Ik wensch den Heer van Deventer dan ook verder niet op zijn weg te volgen; zijn voorbeeld van polemieek bekoort mij niet; maar gaarne grijp ik de gelegenheid aan, om eenigszins breeder mijne meening uiteen te zetten over de verhouding, waarin de nieuwere natuurwetenschap tot het Christendom staat en ook behoort te staan.

Om misverstand te voorkomen, dient met enkele woorden te worden aangegeven, wat in dit verband onder Christendom en natuurwetenschap te verstaan zij. Ten aanzien van het Christendom staat zeker wel vast, dat het geen kunst, geen wetenschap, geen wijsbegeerte enz., maar een godsdienst is, en nader een verlossingsgodsdienst, die den persoon van Christus tot middelpunt heeft, en in en door Hem de verlossing des menschen van de schuld en macht der zonde en het herstel zijner gemeenschap met God beoogt. Als zoodanig brengt het eene bepaalde opvatting over God, de wereld en den mensch mede, en kan het dus ook

met de natuurwetenschap in aanraking, eventueel zelfs in botsing komen. Wanneer de Christelijke godsdienst alleen in eene stemming, in een gevoel, in eene aandoening bestond, zou dit zoo goed als onmogelijk wezen. Maar hoe men het Christendom ook reduceere, altijd sluit het toch eenige religieuze *voorstellingen* in, ¹⁾ die het veld der natuurwetenschap bestrijken. Toch is wederom in die voorstellingen, hoe belangrijk ook in andere opzichten, niet alles voor de natuurwetenschap van belang. Met tal van voorstellingen, zooals bijv. over de kerk, de sacramenten enz., komt de natuurwetenschap nooit, of alleen bij gelegenheid in aanraking. Maar datgene, waar Christendom en natuurwetenschap elkander raken, betreft inzonderheid de religieus-ethische, teleologische, of met andere woorden de theïstische wereldbeschouwing, gelijk die in de leer der schepping, der onderhouding en der regeering zich uitspreekt, en in het eerste der twaalf geloofsartikelen door de gansche Christelijke kerk beleden wordt.

Het begrip der natuurwetenschap kan ruimer en enger worden bepaald, alnaarmate men het begrip der natuur in ruimer of enger zin opvat. Vroeger vatte men onder natuur soms al het geschapene, het geestelijke dus evengoed als het stoffelijke, saam, en breidde men het begrip ook wel tot God uit, als men van Hem als *natura naturans* sprak. Maar ook als men dit laatste vermeed, had natuur toch dikwerf veel rijker inhoud dan thans bij ons het geval is; ze sloot ook de leer der zielen en der geesten (of engelen) in. Wij denken echter tegenwoordig bij natuur alleen aan de zichtbare lichamelijke wereld, aan „das sinnlich Aeusserliche und dem Geist Entgegengesetzte ²⁾“. Maar ook in dezen beperkten zin is zij het voorwerp van onderscheidene wetenschappen. In de eerste plaats denkt men bij natuurwetenschap wel aan physica, chemie en mechanica, maar, hoe belangrijk ook, zij zijn toch niet de eenige wetenschappen, die de natuur

¹⁾ Rudolf Otto, *Naturalistische und religiöse Weltansicht*. Tübingen 1904 bl. 2 v.

²⁾ Eisler, *Wörterbuch der philos. Begriffe* s. v. Natur.

onderzoeken. Na haar komen nog vele andere aan de beurt, astronomie, geologie, mineralogie, palaeontologie, geographie, biologie, botanie, zoölogie, anthropologie (somatologie) enz.

Deze natuurwetenschappen dragen dikwerf den naam van exacte wetenschappen, omdat zij in vele gevallen en op een vrij uitgestrekt terrein van het experiment gebruik maken. Maar men heeft daarbij toch te bedenken, dat dit gebruik zijne grenzen heeft, en dat ook de natuurwetenschap niet met waarneming en experiment kan volstaan. In verband met beide kan zij het denken, de speculatie niet missen, juist omdat zij als wetenschap het algemeene, het wetmatige, het logische in de verschijnselen zoekt; scientia non est singularium. Zeer terecht zeide daarom Wigand: ohne Speculation keine Hypothese, ohne Hypothese kein Aufbau der Wissenschaft, en Louis Pasteur: les illusions d'un expérimentateur sont une grande partie de sa force. Ce sont les idées préconçues, qui lui servent de guide ¹⁾. Zulk eene speculatie is nu in elke natuurwetenschap noodig bij de combinatie der verschijnselen onder eene algemeene idee, maar komt vooral aan het woord bij die wetenschap, welke langen tijd verwaarloosd werd maar in de laatste jaren in eere is hersteld, en den naam van natuurphilosophie draagt. Eerst in deze sluit de natuurwetenschap zich af. Want ten slotte zijn de laatste, of wil men de eerste vragen in alle wetenschap de belangrijkste. Men roeme physica en chemie zooveel men wil en bewondere de resultaten, waarmede zij heden ten dage ook het practisch leven van den mensch op allerlei wijze verrijkt heeft; ten slotte willen wij toch het liefst van alles weten, wat de natuur zelve is, wat haar oorsprong is, haar wezen en haar bestemming. Belangrijk en nuttig is het, de quantitatieve verhoudingen te kennen, die tusschen de dingen bestaan; maar veel grooter waarde heeft het voor ons te weten, wat de dingen zelve zijn naar hunne qualiteit, wat het wezen is van stof en kracht, van ruimte en tijd, van oorzaak en beweging,

¹⁾ Albert Wigand, *Der Darwinismus und die Naturforschung* Newtons und Cuviers. Brannschweig 1876 II 68. Louis Pasteur, bij Dr. J. V. de Groot, *Denkers van onzen tijd*. Amsterdam 1910 bl. 156.

van gevolg en van doel. Ieder houdt er dan ook zulk eene natuurphilosophie op na, bewust of onbewust, willens of onwillens, en ze oefent invloed bij alle wetenschappelijk onderzoek. Terwijl er vroeger echter te dezen opzichte groote overeenstemming bestond, loopen de meeningen thans verre uiteen. Materialistische en psychische, mechanische en dynamische, monistische en pluralistische natuur (en wereld)-beschouwing worstelen met elkaar en dringen om den voorrang.

Wanneer men nu Christendom en natuurwetenschap in den genoemden zin omschrijft, verdwijnt reeds terstond het ongerijmde van de vraag, in welke verhouding beide tot elkander staan. Sommigen maken zich hier al zeer gemakkelijk van af; zij weten maar één ding, n.l. dat de godsdienst, en met name de Christelijke, voor de cultuur in het algemeen, en zeer bepaald voor de natuurwetenschap niets dan onheil heeft gebracht. Getuigenissen in dezen geest zouden lichtelijk in grooten getale bij te brengen zijn; kortheidshalve verwijs ik aan den voet dezer bladzijde naar eenige werken, waar de belangstellende lezer ze spoedig in overvloed vinden kan;¹⁾ als hij er kennis van neemt, zal hij spoedig bemerken, dat de strijd bij velen niet alleen gaat tegen eene of andere kerkelijke belijdenis, maar tegen het Christendom zelf, en tegen allen godsdienst.

Toch is deze beschouwing de oppervlakkigheid zelve. Ze wordt reeds aanstonds weerlegd door het veelzeggende, en steeds meer erkende feit, dat de cultuur van oudsher bij alle volken in het nauwste verband met de religie heeft gestaan en er deels door veroorzaakt deels door bevorderd is. Dat geldt van de Babyloniërs en de Assyriërs, van de Pheniciërs en de Egyptenaren, van de Chineezers en de Indiërs, van de Grieken en de Romeinen, en in nog sterker mate van alle zoogenaamde, maar nooit van

¹⁾ Draper's Geschiedenis van de worsteling tusschen godsdienst en wetenschap. Haarlem Bohn 1887. Büchner, Kraft und Stoff 1855 en telkens opnieuw uitgegeven. Specht, Theologie und Wissenschaft. 3e Aufl. Gotha 1878. Haeckel, Die Welträtsel. Bonn 1899. Andrew Dickson White, Geschichte der Fehde zwischen Wissenschaft und Theologie in der Christenheit. Leipzig 1911 (uit het Amerikaansch vertaald) enz.

alle cultuur ontbloote natuurvölker. En het is ook van toepassing op de natuurkennis en het natuuronderzoek, voorzoover daarvan bij die verschillende volken sprake kan zijn.¹⁾ De oorsprongen der verschillende wetenschappen en van heel de cultuur gaan tot de hooge oudheid, zelfs tot de eerste bewoners van het land van Sumer en Akkad, terug; hier namen ook bepaaldelijk de astronomie en de arithmetica haar 'aanvang, onder invloed van en in verband met de religieus-astrologische wereldbeschouwing.²⁾ Toen de Babyloniërs deze cultuur van de oorspronkelijke bewoners overnamen, hebben zij haar hoe langer hoe verder rondom zich verbreid en zijn zij, bijv. met hun kalender, de leermeesters der gansche menschheid geworden.³⁾ Van Babylonië drong deze oude beschaving naar het Oosten, tot Indië en China, en naar het Westen, tot geheel Vóór-Azië, het Noorden van Afrika, en — gelijk de jongste onderzoekingen meer en meer aan het licht brengen⁴⁾ — ook tot Griekenland door. Maar hier sloeg de wetenschap voor het eerst een eigen weg in. Doordat zij van den volksgodsdienst zich wist los te maken en tot eene zuiverder voorstelling aangaande de Godheid en de wereldorde zich wist op te heffen, veroverde zij zich een zelfstandig terrein en verzekerde zij haar voortgang en bloei. Van eene absolute scheiding tusschen godsdienst en beschaving (wetenschap) was bij hen, op enkele uitzonderingen na, geene sprake; Anaxagoras en Socrates mochten naar den maatstaf van het volksgeloof atheïsten heeten, inderdaad waren ze dit niet. De voornaamste beoefenaars der wetenschap in Griekenland zagen in de natuur

¹⁾ Het geldt dus niet van onze cultuur alleen, dat zij met den (christelijken) godsdienst in verband staat, maar dit geldt overal en ten allen tijde. Eene neutrale cultuur wordt nergens aangetroffen.

²⁾ Verg. bijv. H. Winckler, *Die Babylon. Geisteskultur*. Leipzig 1907. Men houde hierbij echter in het oog, dat de Panbabylonisten zich dikwerf aan overdrijving schuldig maken, ook ten aanzien van de astronomische kennis der oude Babyloniërs, verg. Küchler, *Die altorientalische Welt-auffassung und ihr Ende*. Theol. Rundschau 1911 bl. 237 v.

³⁾ Eisler, *Geschichte der Wissenschaften*, Leipzig 1906 bl. 8.

⁴⁾ R. H. Woltjer, *De beteekenis van het Oosten voor de klassieke Oudheid*. Utrecht 1912 bl. 18 v.

het werk van een ordenenden Geest, al kenden zij dezen ook nog niet als een heilig en genadig Vader.

Toen het Christendom in de tweede eeuw met deze klassieke cultuur in nauwer aanraking kwam, rees natuurlijk de vraag, welke houding het daartegenover aan te nemen had. Er waren uitersten rechts en links, die ze geheel verwerpen of ze geheel, zonder critiek, overnemen wilden; maar de Christelijke kerk en theologie was over het algemeen verstandiger, nam een critisch, eclectisch standpunt in, en trachtte, alles onderzoekende, het goede te behouden. ¹⁾ Dat zij daarbij niet altijd het rechte trof en tegenover de heidensche beschaving en het bijgeloof des volks menigmaal al te toegevend was, wordt gereedelijk toegestemd door allen, die het recht en den plicht der Reformatie in de zestiende eeuw erkennen. Hoewel het onrechtvaardig is, met Dodel te beweren, dat het systeem van Ptolemaeus eene aanpassing was aan de Bijbelsche overlevering, ²⁾ kan Dilthey toch moeilijk weersproken worden, als hij zegt, dat de theologie van den aanvang af mit Bestandtheilen der antiken Wissenschaft vom Kosmos verwoben war. ³⁾ Door deze al te nauwe aansluiting aan de oudheid en hare overlevering is zelfs de opkomst en bloei eener zelfstandige wetenschap tegengehouden en belet. Maar daar kwam bij, dat de Christelijke kerk, na den val van het West-Romeinsche rijk in 476, toen haar dogma gevormd en hare organisatie voltooid was, voor de reuzentaak werd gesteld van de opvoeding dier volken, die met de volksverhuizing Europa waren binnengedrongen. Van die taak heeft zij zich, ondanks alle gebreken, op bewonderenswaardige wijze gekweten; men mag dezen post op de creditzijde der Christelijke kerk niet vergeten en kan hem schier niet te hoog aanslaan. Daarbij heeft zij den cultuurschat der oudheid in de kloosters bewaard en straks overgeleverd in de handen der nieuwe, allengs tot zelfstandigheid rijpende volken. Reeds onder invloed

¹⁾ Mausbach, Christentum und Weltmoral. 2e Aufl. Münster 1905.

²⁾ Bij Dennert, Die Religion der Naturforscher. Berlin 1901 bl. 8.

³⁾ Dilthey, Einleitung in die Geisteswissenschaften I Leipzig 1883 bl. 369, 377.

van Karel den Grooten werden allerwege in het rijk klooster-, dom- en kapittelscholen opgericht. En toen het Christendom den Germaanschen volksgeest genoegzaam doordrongen en gevormd had, ontstond er een dorst naar kennis en wetenschap, die sedert de twaalfde eeuw in de universiteiten bevrediging zocht.

Er kwam hier echter een krachtige stoot van buiten bij. De klassieke oudheid was aan de Germaansche volken eerst slechts gebrekkig bekend. Maar er trad eene groote verandering in, toen sedert het begin der twaalfde eeuw, door bemiddeling van de Arabieren, de Joden en, vooral na den val van Constantinopel, ook van de Grieken, de wetenschappelijke werken van Aristoteles en anderen over metaphysica en physica, over psychologie en ethiek naar het Westen van Europa werden overgebracht. Nadat de philosophie bij de oude Grieken was ondergegaan, werden n.l. de scholen der Syrische Christenen in Edessa, Nisibis, Damaskus enz. de zetels der wetenschap. Daar leerden de Arabieren haar kennen; en in een ongelooflijk korten tijd wisten dezen zich haar toe te eigenen en op te voeren tot een toppunt van bloei. De kennismaking met de Christelijke theologie, bijv. van Johannes van Damascus en de noodzakelijkheid der controvers bevorderde de opkomst der Mohammedaansche theologie en de ontwikkeling der dialectiek. Koranstudie en taalwetenschap waren daar weer het gevolg van, maar daarbij bleef het niet; straks kwamen allerlei wetenschappen van natuur en geschiedenis, vooral onder de Abbasiden sedert 750, die Bagdad maakten tot een centrum van cultuur, tot een nieuw leven; naar het voorbeeld der akademie in de hoofdstad werden op vele andere plaatsen scholen en bibliotheken, soms ook sterrewachten en hospitalen opgericht; en niet alleen werd in die scholen de wetenschap der klassieke oudheid bewaard, maar ook in verschillende opzichten vermeerderd en uitgebreid.¹⁾

Over de waarde dezer Mohammedaansche cultuur loopen de

¹⁾ Alfred von Kremer, *Culturgeschichte des Orients unter den Chalifen*. Wien 1875—1877 II 396 v. H. Hell, *Die Kultur der Araber*. Leipzig, Quelle und Meyer.

meeningen uiteen. Maar hoe men daarover ook oordeele, door allerlei in- en uitwendige oorzaken is zij in de Mohammedaansche wereld te gronde gegaan, daar tot heden toe nimmer meer vernieuwd, maar wel naar het Christelijk Europa overgeplant. En hier vond zij een toebereiden bodem; het zaad viel in eene vruchtbare aarde. Wel kwam er eerst eenige oppositie tegen de invoering van Aristoteles in de scholen, maar dit verzet duurde betrekkelijk kort. Toen men hem beter leerde kennen en van platonische en neoplatonische speculaties vrij wist; toen men hem ook, vooral inzake de Godsidee, de wereldschepping en de onsterfelijkheid der ziel, min of meer met de Christelijke belijdenis in overeenstemming wist te brengen; toen gewon hij groote autoriteit en werd hij de praecursor Christi in naturalibus, zooals Johannes de Dooper dat was in gratuitis. Men bevond, dat hij eigenlijk monotheïst was; en deze theïstische wereldbeschouwing was mede oorzaak, dat de Arabische en Joodsche philosophie in het Christelijk Europa zoo gereeden ingang vond.¹⁾

Al deze factoren werkten mee tot het ontstaan van die Middeleeuwsche wetenschap, die onder den naam van scholastiek bekend staat, en wel menigmaal diep veracht, maar gewoonlijk weinig bestudeerd en gekend wordt. Nog altijd staan de Middeleeuwen in sommige kringen als de duistere bekend, maar dit oordeel berust op onkunde en is hoogst eenzijdig. Als men — om van andere cultuurelementen, zooals bijv. de kunst, niet te spreken — slechts met deze drie dingen rekening houdt, dat de Middeleeuwsche Christenheid de kerstening en beschaving der nieuwe volken heeft tot stand gebracht; dat zij het aanzijn gaf aan de oudste en beroemdste universiteiten; en dat zij, met geweldige denkkraft zich werpende op de diepste problemen, de geesteswetenschappen heeft opgevoerd tot eene buitengewone nooit te voren bereikte hoogte — verliest men den lust en den moed, om minachtend op deze belangrijke periode der Christelijke cultuurhistorie neer te zien. Natuurlijk is het

¹⁾ Ueberweg-Heinze t.a.p. II 271. 276. 277. Dilthey, t.a.p. bl. 385. 393.

daarbij de vraag niet, of deze Middeleeuwsche wetenschap nog de onze kan zijn en of zij niet aan vele gebreken leed. Van Roomsche zijde wordt erkend, dat zij al te groot gezag aan de oudheid toekende, dat zij de waarneming verwaarloosde en alle wijsheid meende in de boeken te kunnen vinden; ¹⁾ hoeveel te meer dan niet van Protestantschen kant? Maar behalve dat dit historisch te verklaren en ook geen fout in principe was, want de scholastiek leerde eenparig, met verwerping van de leer der aangeboren begrippen, dat waarneming de weg tot kennis was; ²⁾ de evolutie-idee, die meer nog eene stemming dan een stelsel is en zoo ons allen beheerscht, speelt ons dikwerf parten en maakt ons onbillijk tegenover het verleden. Zij brengt ons onwillekeurig in den waan, dat het vroegere ook vanzelf het lagere, het voorbijgegane en het afgedane is, dat het alleen dienst heeft gedaan als voorbereiding tot het latere en alle zelfstandige waarde mist. Dit nu is hoogst eenzijdig; elke periode in de geschiedenis heeft, behalve dat ze tot de volgende overleidt, ook hare eigene en blijvende beteekenis; non omnia possumus omnes. Zeer terecht zegt daarom Paulsen, juist met het oog op de wetenschap der Middeleeuwen: es ist eine thörichte Ansicht, die da verlangt, dass jeder Mensch nur um der andern und jedes Zeitalter nur um der Zukunft willen lebe. ³⁾ Het ware z.i. een even onrechtvaardig oordeel, als dat van de romantiek over de Aufklärung en van de sociaaldemocratie over de hedendaagsche maatschappij.

Daarbenevens hebben de Middeleeuwen echter toch ook deze verdienste gehad, dat zij den nieuwen tijd hebben voorbereid. Vele factoren hebben daartoe medegewerkt, de Germaansche geest, de kruistochten, de opkomst der steden en van den vrijen burgerstand, sociale en politieke toestanden, de uitvinding van het buskruit en van de boekdrukkunst, de Arabische en Joodsche filosofie, de ontdekking van Amerika

¹⁾ Zie bijv. Pesch, Die groszen Welträthsel 2e Aufl. I 118. 138 enz.

²⁾ Pesch t. a. p. I 250. 106. 134. Trouwens, mannen als Albertus Magnus, Roger Bacon, Cusanus, da Vinci leerden met hun voorbeeld het tegendeel.

³⁾ Paulsen, Geschichte des gelehrten Unterrichts, Leipzig 1885 bl. 21.

enz. Noch alleen uit de Reformatie, noch uitsluitend uit de Renaissance is de nieuwe tijd te verklaren; zelfs is de wetenschappelijke geest, die tegen het einde der Middeleeuwen tot ontwaking kwam, niet uitsluitend tot het Humanisme terug te leiden. Es ist eine äusserliche Betrachtung, zegt Dilthey, wenn man die Umänderung des wissenschaftlichen Geistes seit dem vierzehnten Jahrhundert auf den Humanismus zurückführt. Durch das ganze Mittelalter geht das Anwachsen der Kenntniss von Büchern und Hilfsmitteln des Alterthums.¹⁾ En wel kwam deze vermeerdering van materiaal in de eerste plaats aan de geesteswetenschappen ten goede, maar de theologische metaphysica hield toch op het middelpunt van het Europeesche denken uit te maken, toen de natuurkennis en de natuurphilosophie van Grieken en Arabieren in West-Europa doordrong en daar, volgens laatstgenoemden geleerde, de grootste intellectueele verandering teweegbracht, welke er gedurende al de Middeleeuwen plaats had.²⁾

Daarbij oefende nu ook het Christendom zijn onmiskenbaren invloed uit. In de eerste plaats toch droeg de H. Schrift bij monde van psalmisten en profeten, van Jezus en de apostelen eene natuurbeschouwing voor, zoo rijk en schoon, dat zij niet alleen bij Israël eene onovertroffen natuurpoëzie voortbracht, maar ook in de Christelijke kerk bij mannen als Gregorius van Nyssa, Athanasius, Augustinus, Thomas aan eene verheven en toch in haar kern gezonde natuurphilosophie het aanzijn gaf, zooals die nergens elders wordt aangetroffen.³⁾ Want terwijl het Heidendom altijd zweeft tusschen overmoedig misbruik van de wereld en kinderachtige vrees voor hare geheimzinnige machten, staat de Hebreëer met souverain zelfbewustzijn tegenover de natuur, zonder vrees voor haar te gevoelen, en toch met het besef van hooge verantwoordelijkheid, wijl hij als mensch Gods de roeping heeft, haar te onderwerpen en te beheerschen.⁴⁾ En wel gaat de

¹⁾ Dilthey, t. a. p. bl. 452.

²⁾ Dilthey t. a. ap. 379.

³⁾ Verg. mijne Geref. Dogmatiek, 2e druk II 460 v.

⁴⁾ Aldus Smend, Alttest. Religionsgeschichte bl. 458.

natuurphilosophie hier en daar in de oudheid, inzonderheid bij Aristoteles, hoog boven de theogonische en mythologische voorstellingen van het volksgeloof uit, maar toch blijft de Godheid, ook waar ze bijna monotheistisch gedacht wordt, eene alles naar redelijke doeleinden ordenende, kosmische macht, zonder heiligheid en zonder liefde. Om de rijke beteekenis hiervan beter te verstaan, dient ook even op de Christelijke geschiedbeschouwing gewezen te worden. Dat Herodotus de vader der geschiedenis mag heeten, wordt door niemand betwist. Maar tusschen de geschiedbeschouwing der Grieken en die der Christenheid blijft desniettemin een belangrijk verschil bestaan, dat wortelt in de H. Schrift, door Augustinus het diepst is opgevat, en door Eucken aldus wordt omschreven: „Mochte seine (n.l. van het Christendom) kirchliche Gestalt noch so sehr an der Beharrungslehre haften, seine Gedankenwelt enthielt auch Antriebe entgegengesetzter Art. Dem Christentum wird die Geschichte weit mehr als dem Altertum. Mitten in die Zeit war nach seiner Ueberzeugung das Göttliche eingetreten, nicht in mattem Abglanz, sondern mit der Fülle seiner Herrlichkeit; als beherrschender Mittelpunkt des Ganzen musste es alles Vergangene auf sich beziehen und alles Zukünftige aus sich entfalten. Die Einzigartigkeit dieses Geschehens litt keinen Zweifel, nicht immer von neuem konnte Christus kommen und sich kreuzigen lassen; so entfielen die unzähligen Perioden, die ewige Wiederkehr der Dinge; die Geschichte wurde aus einem gleichmässigen Ablauf von Rhythmen ein zusammenhängendes Ganze, ein einziges Drama; der Mensch ward hier zu einer völligen Umwandlung aufgerufen, seinem Leben dadurch eine unvergleichlich grössere Spannung gegeben, als wo es nur eine vorhandene Natur zu entfalten galt. So liegen die Wurzeln einer höhern Schätzung der Geschichte und des zeitlichen Lebens nirgend anders als im Christentum.¹⁾“

¹⁾ Rudolf Eucken, Geistige Strömungen der Gegenwart. Leipzig 1904 bl. 190. Verg. ook zijn: Die Lebensanschauungen der grossen Denker. Leipzig 1890 bl. 1570. 171v. 3nz.

In deze opvatting van de geschiedenis komt nog duidelijker dan in die der natuur het nieuwe aan het licht, dat door het Christendom werd aangebracht. Hoezeer het Middeleeuwsche denken ook afhankelijk was van dat der oude volken, hier, in de filosofie der geschiedenis en der maatschappij was het „schöpferisch”, zooals Dilthey het noemt; de Christenheid vatte deze beide op als saamwerking van den wil van vele redelijke schepselen met de Goddelijke voorzienigheid, die de menschheid wil heenleiden naar een vastgesteld doel, n.l. het koninkrijk Gods. Deze beschouwing is van die der oudheid totaal verschillend, want de klassieken bleven hunne voorstelling van de Godheid aan den kosmos ontleenen, en ook waar ze teleologische stelsels opbouwden, brachten zij het niet verder dan tot een „Gedankenmässigkeit des Weltzusammenhangs.” Maar bij het Christendom gaat God zelf in de geschiedenis in en leidt de harten tot de verwezenlijking van zijn doel. „Dem Christenthum wird Gott geschichtlich.” Bij de oude volken bleef God altijd eene natuurmacht, waaraan ten slotte ook de maatschappij, de menschheid onderworpen was, maar in het Christendom is God de God der geschiedenis, die in de wereld zijn raad volvoert. Daar is God de opperste Rede, hier is Hij de almachtige, heilige, genadige Wil. Daar is Hij substantie, hier persoon. Daar is de wereld een natuurproces, hier een wondervol drama.¹⁾

En dit werkt weer in op de opvatting van de natuur, want het eerste en het tweede artikel van de apostolische geloofsbelijdenis staan in wederkeerig verband. De natuur is een mechanisme, waarin alles toegaat naar vaste orde, naar maat en getal. Wij zien dit thans wel duidelijker in dan voorheen, maar in het wezen der zaak was dit ook aan de Bijbelschrijvers en aan de Christelijke theologen en filosofen, zooals bijv. Augustinus, bekend. Wij moeten ons ook niet diets maken, dat wij het wezen der causaliteit, of bijv. van de wet der zwaarte-

¹⁾ Men leze heel het gedachtenrijke hoofdstuk over: Die mittelalterliche Metaphysik der Geschichte und Gesellschaft, bij Dilthey t. a. p. bl. 418—446.

kracht beter dan vroeger verstaan, omdat wij dezen naam hebben leeren gebruiken, want vóór en na blijft het woord gelden, dat geen geschapen geest indringt in het binnenste der natuur. Maar het Christendom gaf aan de nieuwere natuurwetenschap het besef mede, dat de natuur, hoe mechanisch het in haar toega, onderworpen is aan den geest, en dat de gansche wereld, een instrument, een apparaat is voor de verwerkelijking van een eeuwig Goddelijk plan.

En daarbij is nog iets gekomen. In de Middeleeuwen bestond er eene sterke zucht naar wereldheerschappij naast een diep verlangen naar wereldvlucht. Beide werden geboren uit een dualisme tusschen stof en geest, dat niet uit de Schrift, maar uit de philosophie van Plato afkomstig is, en dat in de Christenheid, naarmate zij Roomsch werd, op de onderscheiding van het natuurlijke en het bovennatuurlijke werd overgedragen. Men doet Rome onrecht aan, als men meent, dat het het natuurlijke, het stoffelijke met het zondige vereenzelvigt of voor het principe van het booze houdt. Maar wel is het natuurlijke iets minderwaardigs, iets van lagere orde, dat door bovennatuurlijke genade beteugeld moet worden. In dezelfde mate nu, als de Middeleeuwsche Christenheid deze onderscheiding in tegenstelling en spanning bracht, bereidde zij eene machtige reactie voor en werkte zij deze door haar systeem van opvoeding zelve zeer sterk in de hand. Tegen het einde der Middeleeuwen ontwaakt er allerwege en op ieder levensterrein een verlangen naar bevrijding, naar bevrijding van den paus, van den keizer, van de kerk, van de hierarchie, van den priester, van de traditie, van de scholastiek, van het barbaarsch latijn, van de wijsbegeerte van Aristoteles, van de „gothische” kunst, van de onnatuur; het is alsof de menschen mondig zijn geworden en niet langer aan den leiband der kerk willen loopen; de protestantsche geest wordt geboren. In die emancipatie-beweging neemt nu de Reformatie eene centrale plaats in, want zij schonk door de prediking van de rechtvaardigmaking des zondaars door het geloof alleen aan het individu, dat den steun der onfeilbare kerk verloren had, de religieuze verzekerdheid, welke voor ieder

mensch noodig is, om gemoedigd aan den arbeid te gaan, om de aardsche taak op te vatten als een goddelijk beroep, en heel het natuurlijke leven te heiligen tot een dienst van God.

Op deze wijze en in dien geest werd ook de natuurwetenschap ter hand genomen. Ze stond van den aanvang af in het teeken van Bacon's woord: oppervlakkige wetenschap leidt van God af, diepe, degelijke wetenschap voert naar Hem heen. Immers mag het feit niet over het hoofd worden gezien, dat de ontwaking der nieuwere natuurwetenschap in denzelfden tijd valt als de Reformatie enz. en dat al deze verschillende bewegingen, hoezeer onderscheiden, toch openbaringen zijn van den nieuwen geest en onderling vele trekken van verwantschap vertoonen. Niet alleen negatief daarin, dat zij zich tegen de Middeleeuwsche scholastiek verzetten maar ook positief in dit opzicht, dat zij van een bepaald, nieuw religieus standpunt uit overal het natuurlijke terugvinden en herstellen in zijn recht. Van de Hervormers is dit bekend; zij vervingen de Roomsche, quantitatieve tegenstelling van minderwaardige natuur en bovennatuurlijke genade door de ethische of kwalitatieve van zonde en genade. Maar bij de grondleggers der natuurwetenschap in den toenmaligen tijd treffen wij eene verwante reformatie aan. Omdat zij, onder invloed der mystiek evenals Luther, God weer hebben gevonden in hun eigen hart en leven, ontdekken zij Hem ook weer in de natuur om zich heen. Die natuur is dezelfde gebleven; maar de mensch is veranderd; hij ziet de natuur thans anders aan, ziet ze in een nieuw licht, in het licht, dat uit Gods openbaring in zijn eigen ziel is opgegaan. En toen zij de natuur aldus beschouwden, stonden zij verbaasd over hare schoonheid en heerlijkheid; bewondering werd opnieuw de aanvang der wetenschap. De natuur, in Gods licht bezien, was geene verleidende, satanische macht, maar eene openbaring van Gods heerlijkheid, een wonderbaar gewrocht van eenheid en harmonie. De eenheid Gods bracht de eenheid der wereld mede; en subject en object, mikrokosmos en makrokosmos voelden zich verwant in God, die beide schiep. Luther zeide in zijne tafelgesprekken: door Gods genade beginnen wij

weer zijne heerlijke werken en wonderen te erkennen, in de formeering van de vrucht in den moederschoot en in de bloemen op het veld. Calvijn getuigde: er is geen enkel deeltje of stukske in de wereld, dat niet Gods heerlijkheid openbaart. En in de Nederlandsche Geloofsbelijdenis luidt het: de natuur is als een schoon boek, waarin alle schepselen, groote en kleine, als zoovele letteren zijn; een beeld, dat reeds bij Raymund van Sabieude en anderen voorkomt. En zoo spreken al die mannen, die de nieuwere natuurwetenschap hebben ingeleid. Geloof en wetenschap staan bij hen niet tegenover, en zelfs niet los naast elkaar; maar het geloof prikkelt hen tot wetenschappelijk onderzoek der natuur. Columbus was een held des geloofs, ontleende aan het geloof de kracht en den moed, om ondanks allen tegenstand naar het Westen door te dringen; zelfs achtte hij zich van God geroepen, om in Oost-Azië het verloren paradijs op te sporen, zoodat hij, de Orinoko-rivier ontdekkende, meende met een der Paradijsstroomen te doen te hebben. Kopernikus, „de Luther der astronomie”, voelde zich tot het heliocentrische stelsel ook daarom aangetrokken, wijl het eenvoudiger was en meer met de wijsheid des Scheppers in overeenstemming. Paracelsus, de „Luther der medische wetenschap”, beval studie der natuur aan, want deze is naast de Schrift het boek Gods, waarin ieder land een eigen blad uitmaakt. Ze drongen aan op waarneming en soms ook reeds op experiment, omdat ze God wilden kennen in zijne werken, zooals dat bij Huijghens, Newton, Boyle, Harvey, Swammerdam en verreweg de meerderheid der astronomen en natuurvorschers in hun wetenschappelijken arbeid en ook in hunne uitdrukkelijke belijdenis zich uitspreekt.

Wel is waar wordt dit alles van zekere zijde verzwegen en genegeerd. Sedert velen onder den invloed eener valsche wereldbeschouwing de meening zijn gaan koesteren, dat de natuurwetenschap ons Bijbel, Christendom, godsdienst, moraal, recht, ja God zelfen heeft ontroofd, scheppen zij er behagen in, nagenoeg alle mannen van naam als materialisten en atheïsten voor te stellen en bij hun eigen leger in te lijven. De materialist ziet in, zegt

bijv. Specht, dat de geest niet de stof kan hebben voortgebracht en dat dus alleen de kennis der stof tot de kennis van hare krachten en wetten leiden kan; daher erklärt sich die Thatsache, dass die meisten und grössten Naturforscher sich zum Materialismus bekennen.¹⁾ Maar de historie leert anders. Zij zou nog veel sterker spreken, wanneer wij wisten wat in den mensch was. Maar in de boeken, die handelen over de geschiedenis der wetenschappen, wordt van de godsdienstige overtuigingen harer beoefenaars zelden of nooit gewag gemaakt; zelfs de werken over de historie der philosophie laten deze gewoonlijk buiten rekening, alsof zij voor het denken der wijsgeeren niet de minste beteekenis hebben gehad, en alsof al deze mannen slechts denkers en niet menschen van vleesch en bloed waren geweest. Meermalen is het ook moeilijk te weten te komen, welke hunne intieme gedachten over God en godsdienst waren, omdat zij zich daarover in het geheel niet of slechts in vertrouwelijke kring hebben uitgelaten en daarvan niets voor het nageslacht is bewaard. Maar wij kunnen er zeker van zijn, dat, gelijk Pasteur het eens in de Académie de médecine uitdrukte: *en chacun de nous il y a deux hommes; le savant, celui qui a fait table rase, qui pour l'observation, l'expérimentation et le raisonnement veut s'élever à la connaissance de la nature, et puis l'homme sensible, l'homme de tradition, de foi ou de doute, l'homme de sentiment, l'homme qui pleure ses enfants qui ne sont plus, qui ne peut, hélas! prouver qu'il les reverra, mais qui le croit et l'espère, qui ne veut pas mourir comme meurt un vibron, qui se dit que la force qui est en lui se transformera.*²⁾ Maar ook alleen terade gaande met wat van het geloof des harten bij de grootste mannen van ons geslacht in alle eeuwen en onder alle volken, ook op het gebied der natuurwetenschap sedert hare herleving bij den aanvang der nieuwe geschiedenis, met zekerheid bekend is, mogen de voorstanders eener theïstische natuurbeschouwing gerustelijk zeggen: zij die vóór ons zijn,

¹⁾ Specht, Theologie und Wissenschaft bl. 355.

²⁾ Bij Dr. J. V. de Groot, Denkers van onzen tijd bl. 171.

zijn veel meer dan die tegen ons zijn! Groen van Prinsterer, het staatsrecht der Fransche Revolutie bestrijdende, beriep zich met volle recht van de eeuw, in welke hij leefde, op al de eeuwen, die daaraan waren voorafgegaan. En zoo ook was de groote meerderheid van hen, die van het einde der Middeleeuwen af tot ongeveer het midden der vorige eeuw toe, de natuurwetenschap beoefenden, de schoone Christelijke belijdenis toegedaan: ik geloof in God, den Vader, den Almachtige, Schepper des hemels en der aarde.¹⁾

Doch in de achttiende eeuw trad er allengs eene groote verandering in. Ze werd voorbereid door het deïsme en kwam het eerst klaar en onomwonden voor den dag in het in 1770 verschenen *Système de la nature* van den baron van Holbach, dat niet ten onrechte de bijbel van het materialisme is genoemd. Ofschoon het daarin verkondigde naturalisme, reeds blijkens den tijd, waarin het werk verscheen, geen vrucht is van exacte wetenschap, maar product eener wijsgeerige wereldbeschouwing, die ook reeds in de oudheid bij sommige Grieksche filosofen voorkwam; vond het in de negentiende eeuw toch na den val der speculatieve wijsbegeerte hoe langer hoe meer ingang. Het ontving bovendien steun van, of zocht althans steun bij de leer van de veranderlijkheid der soort, het eerst voorgedragen door de Lamarck en Geoffroy St. Hilaire, bij de descendenteleer van Darwin, en bij de mechanische verklaring, welke in de negentiende eeuw met zulk een buitengewoon succes in physica en chemie werd toegepast. Nu bestaat bij deze

¹⁾ Korthedshalve verwijs ik naar eenige werken, die de waarheid dezer bewering aantoonen: Rudolf Eucken, *Beiträge zur Einführung in die Geschichte der Philosophie*, Leipzig 1906 bl. 1—54 (over Cusanus, Paracelsus en Kepler). Otto Zöckler, *Gottes Zeugen im Reich der Natur*, 2 Theile. Gütersloh 1881. K. A. Kneller, *Das Christentum und die Vertreter der neueren Naturwissenschaft*. Freiburg Herder 1903. E. Dennert, *Die Religion der Naturforscher*, 6e Aufl. Berlin 1901, naar de zevende uitgave vertaald door S. onder den titel: *Zijn de natuuronderzoekers ongeloovigen?* Baarn 1910.

Verg. ook Karl Joël, *Der Ursprung der Naturphilosophie aus dem Geiste der Mystik*. Basel 1903, en C. von Cyon, *Gott und Wissenschaft I Psychologie der Naturforscher*. Leipzig 1912.

wetenschappen tegen de mechanische verklaring hoegenaamd geen bezwaar; nooit is daartegen in naam van eenig artikel der Christelijke belijdenis geprotesteerd. Bij physica en chemie, evenals ook bij mechanica, astronomie, mineralogie enz. is er van strijd geen sprake; zelfs geologie en palaeontologie gaan daar buiten om, voorzoover men maar tusschen de feiten en de daarop gebouwde redeneeringen onderscheid maakt. Maar dit verandert, zoodra men aan de leer van het leven, aan den oorsprong der organismen en bepaaldelijk van den mensch toekomt. De reden hiervan is niet ver te zoeken, want zij ligt daarin, dat niet de wetenschap, maar eene bepaalde richting onder de beoefenaars der wetenschap erop uit is, om ook al deze verschijnselen van het organische leven binnen den kring van physica, chemie en mechanica te trekken en op zuiver mechanische wijze, enkel quantitatief te verklaren.

Haeckel leert dit zoo duidelijk mogelijk. Hij vat het door hem gepredikte monisme zoo op, dat er maar ééne „Weltgesetzlichkeit” is, n.l. het causale mechanisme en noemt iedere andere theorie eenvoudig dualistisch, transcendent, supranaturalistisch. Als Du Bois Reymond leven en bewustzijn uit stofwisseling onverklaarbaar acht, geeft hij daarmede volgens Haeckel een program van metaphysisch dualisme.¹⁾ Als Wundt de psychologie nog als eene bijzondere geesteswetenschap handhaaft, heeft hij het monistisch, materialistisch standpunt voor het dualistische en spiritualistische ingeruild.²⁾ Als Karl Ernst von Baer bij de organische lichamen van eene „Zielstrebigkeit” spreekt, dan heeft hij zijne oorspronkelijk monistische inzichten bij toenemen den ouderdom onder mystischen invloed gewijzigd en dualistisch gemaakt.³⁾ Maar Haeckel staat hier volstrekt niet alleen, al gaat hij misschien verder dan anderen. Velen zijn het in beginsel met hem eens, schoon ze, op een bepaald punt van den weg aangekomen, plotseling halt maken en weigeren verder te gaan. Zoo verschanst zich bijv. Du Bois Reymond achter zijne zeven

¹⁾ Haeckel, Die Welträthsel 1899 bl. 209.

²⁾ t. a. p. bl. 117, 109.

³⁾ t. a. p. bl. 308.

wereldraadselen en acht deze door de wetenschap onoplosbaar, maar hij oordeelt eigenlijk zoo, omdat hij van de wetenschap dezelfde opvatting als Haeckel koestert. Doel van alle natuurkennis, ideaal der theoretische natuurwetenschap is ook voor hem „die Auflösung aller Naturvorgänge in die Mechanik der Atome”, zoodat iemand, met genoegzaam verstand toegerust, om op een gegeven oogenblik de gansche wereld te overzien, daaruit met onfeilbaarheid heel haar verleden en toekomst aflezen kon. ¹⁾ Zelfs is het hierbij eene vrij onverschillige zaak, of men de oorspronkelijke bestanddeelen der wereld atomen, moleculen, dynamiden, monaden, energieën of nog anders noemt; waar het in de eerste plaats op aankomt en wat bij de beslissing den doorslag geeft, is de vraag, of wetenschappelijke verklaring samenvalt met de herleiding van alle natuurverschijnselen, ook van het leven, het bewustzijn, den wil enz. tot eene mechaniek van atomen. ²⁾

Van zulk eene mechanische wereldverklaring dreigt naar mijne overtuiging gevaar, niet alleen voor het Christendom en den godsdienst in het algemeen, maar ook voor heel onze cultuur, voor al onze ideale goederen. Dankbaar dient daarom erkend te worden, dat zich daartegen sedert enkele jaren in de wetenschappelijke kringen eenige reactie openbaart, dat de psychologie en de historie hare zelfstandigheid hebben trachten te herwinnen, dat tegenover of naast het materialisme het idealisme zich weer gelden doet. Maar deze reactie draagt toch menigmaal meer een conservatief, dan een principiëel karakter en is daarom tot het keeren van den stroom niet in staat; zij zoekt heil bij een dualisme, dat tusschen het kenbare en het onkenbare, tusschen het gebied der wetenschap en dat der phantasie, tusschen het hoofd en het hart van den mensch, tusschen zijn verstand en zijn instinct (intuïtie) enz., en alzoo principiëel tusschen twee opperste machten in de wereld onderscheid en scheiding maakt. En inmiddels dringt het materialisme

¹⁾ Du Bois Reymond, Ueber die Grenzen des Naturerkennens, Leipzig 1882 bl. 10v. Verg. de critiek van Wigand, Der Darwinismus II 433v.

²⁾ Verg. ook Otto, Natural. und religiöse Weltansicht bl. 17, 18.

en de mechanische wereldbeschouwing hoe langer hoe verder in alle volkslagen door, en ondermijnt er alle beseffen van godsdienst, zedelijkheid en recht. Er is dus wel in zekeren zin eene scheiding te maken tusschen Christendom en cultuur; maar in dezelfde mate, als de cultuur van het Christendom, de natuurwetenschap van de theïstische belijdenis zich losmaakt en verwijdt, houdt ze op cultuur in echten zin, waarachtige wetenschap te zijn, en boet zij haar zegenrijke werking in. Wat da Costa van de boekdrukkunst zeide, dat zij een reuzenstap was ten hemel en ter hel, dat geldt van alle cultuur. Het dynamiet is eene prachtige uitvinding en van groote nuttigheid; maar in de handen van den anarchist wordt het een middel tot brandstichting, verwoesting en moord.

Deze opvatting van de verhouding tusschen Christendom en cultuur is in bijzondere mate voor Indië van belang. Hier in Europa leven wij in eene maatschappij, die nog voor een aanzienlijk deel van den Christelijken geest doortrokken is en met haar godsdienst, zedelijkheid, recht enz. op Christelijke grondslagen rust. Onderstel echter eens, dat het Christendom met zijn godsdienst, kerk, stichtingen van barmhartigheid, zon- en feestdagen, huwelijk, eed, zedelijke en rechtsbeginselen, kunst en cultuur enz. enz. plotseling uit ons midden werd weggenomen, onze armoede zou niet te overzien en ons verlies niet te berekenen zijn! En denk dan daarbij, dat eene van de nieuwere wereld- en levensbeschouwingen, het materialistisch monisme van Haeckel bijvoorbeeld, het geloof der massa werd; zou daarop eene kerk, een cultus, een godsdienst, eene moraal, een rechtstoestand, eene maatschappij, een staat te bouwen zijn? Er bestaat zeker wel eenige reden, om daaraan te twijfelen. Gelukkig zijn er heden ten dage aan het vrije woord geene officieele banden meer aangelegd; maar dat neemt toch niet weg, dat met die vrijheid van het woord de zedelijke verantwoordelijkheid van alle beoefenaars der wetenschap en van alle dragers der cultuur te zwaarder wordt, en dat zij allen des te meer zich te gedragen hebben naar dezen grondregel van Kant: Handle so, dass die Maxime deines Willens zugleich

als Princip einer allgemeinen Gesetzgebung gelten könne.

Zooals gezegd, is dit voor onze koloniën in dubbele mate van belang. Want daar is geen Christelijke maatschappij, welke aan wereldbeschouwingen, die alle religie en moraal ondermijnen, tegenwicht en weerstand kan bieden. Er valt niet aan te twijfelen, dat velen het eerlijk bedoelen met de neutrale cultuur, welke zij naar Indië willen overbrengen; maar het staat even vast, dat deze cultuur vanzelf en onwillekeurig op tal van punten de godsdienstige en zedelijke overtuigingen der inlandsche bevolking, benevens heel haar burgerlijk en maatschappelijk leven aantast. Ten opzichte van de animistische volken wordt dit tegenwoordig ook vrij algemeen toegestemd, en daar wordt dan ook door velen het recht en het nut der zending erkend. Maar men acht deze zending onnoodig en gevaarlijk in streken en landen met eene Mohammedaansche bevolking. Inderdaad moet men tusschen deze twee objecten van missionairen arbeid onderscheid maken; de zending heeft dit gevoeld, als zij klaagde over de machteloosheid en onvruchtbaarheid, waarmede al hare pogingen tot kerstening van het Mohammedanisme tot dusver geslagen waren, en zij zal de laatste zijn om te beweren, dat zij in dezen reeds de goede methode en den rechten weg gevonden heeft. Doch daaruit volgt nog niet, dat de missie gestaakt moet worden, en dat neutraliteit de juiste houding is, welke de Christenheid tegenover den Islam heeft aan te nemen. De voorstanders der neutraliteit blijven zelfs bij de school aan dit standpunt niet getrouw. Zoodra zij toch den eisch van neutraal onderwijs hebben gesteld, omschrijven zij dit terstond nader door den term: humanistisch onderwijs, dat zelfs niet irreligieus behoeft te zijn, zooals het boek van Kartini bewijst. Dit humanisme sluit echter ongetwijfeld eene bepaalde wereld-, of althans levensbeschouwing in, die van de Christelijke zich onderscheidt en ook lijnrecht ingaat tegen het Mohammedaansche geloof. Nu zitten er in het Humanisme, zooals het althans tegen het einde der Middeleeuwen uit de Renaissance geboren werd, verschillende elementen, die ook van Christelijke zijde waardeering vinden; want het Christendom wil menschen Gods

vormen, die tot alle goed werk volmaaktelijk zijn toegerust. Maar als men zelf de neutraliteit gebruikt, om voor het humanisme propaganda te maken, wat zal men dan zeggen tot hen, die van diezelfde neutraliteit zich bedienen, om aan agnosticisme, scepticisme, atheïsme, materialisme, socialisme ingang te verschaffen, of in het algemeen, in naam van onbevangen wetenschap en moderne verlichting, eene mechanische wereldbeschouwing aan te prijzen, die met God en godsdienst spot? En dit gevaar is niet denkbeeldig meer.

Ten slotte nog dit. In de Christelijke wereld heeft de cultuur eene buitengewone hoogte bereikt, maar als wij met de massa der menschen rekenen, zijn het betrekkelijk zeer weinigen, die ervan genieten. Wie het niet door aanschouwing weet, kan zich niet voorstellen, hoe eenvoudig en sober het leven van verreweg de meeste menschen is, om van hen, die armoede en gebrek lijden, niet eenmaal te spreken. En dat zal wel altijd zoo blijven, ook al spant men alle krachten in, om kennis, beschaving en welvaart in steeds ruimer kring te verbreiden. Want de aarde is nu eenmaal niet rijk genoeg, om hare millioenen bewoners in weelde te doen leven. In het zweet des aanschijns moet het brood des bescheiden deels verworven worden, dat eigen leven en dat van het gezin onderhoudt. Nu is dat op zichzelf nog geen ongeluk; de vrede des harten ligt niet in den rijkdom en de weelde, en de godsvrucht is een groot gewin met vergenoeging. Maar als de Europeesche cultuur in Indië doordringt, dan zal ze met hare voordeelen ook al hare nadeelen daarheen overbrengen, het kapitalisme, het proletariaat, de tegenstelling der klassen, de groote steden, de weelde maar ook de armoede, den somberen arbeid in mijnen en fabrieken, om den invoer van alcohol en opium maar te laten rusten. Zonder den toestand der onbeschaafde volken met Rousseau te idealiseeren, kan men toch de vraag stellen, of ze door onze cultuur-alleen gelukkiger en tevredener zullen worden. Desniettemin, het cultuurproces gaat onder Gods bestel zijn gang, en is niet te keeren. Maar is het dan niet roeping en plicht, aan al die volken, die wij willen opheffen tot onze beschaving, in den harten strijd van het leven zoo mogelijk

dezen troost des geloofs mede te geven, dat God, de Vader van onzen Heer Jezus Christus, door zijne almachtige en alomtegenwoordige kracht hemel en aarde, mitsgaders alle schepselen, gelijk als met zijne hand nog onderhoudt, en alzoo regeert, dat loof en gras, regen en droogte, vruchtbare en onvruchtbare jaren, spijs en drank, gezondheid en krankheid, rijkdom en armoede, en alle dingen, niet bij geval, maar van zijne vaderlijke hand ons toekomen? In het wezen der zaak heeft de missie geene andere bedoeling dan deze; en zoo staat ze niet tegenover, maar verbindt zich met alle cultuur, welke dien naam verdient; ook met de wetenschap der natuur, want, naar het woord van Fr. Rückert,

Die Natur ist Gottes Buch,
Doch ohne göttliche Offenbarung
Misslingt der Leseversuch,
Den anstellt menschliche Erfahrung.

